

EŞİK KAVRAMI VE TANPINAR'IN SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ ADLI ROMANINDA BU KAVRAMIN GÖRÜNTÜ BİÇİMİ:

“Muaddel Saatler”/ “Muaddel Aydınlar”

THE THRESHOLD AND VIEW OF THIS CONCEPT IN THE “SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ” BY TANPINAR:
“MIXED CLOCKS”/ “MIXED INTELLECTUELS”

Sema ÖZHER KOÇ*

ÖZET

Mehmet Kaplan'ın “bir kültür milliyetçisi” olarak nitelediği Tanpınar, *tarih, sanat eserleri ve gelenekleri cemiyetin süreklilik şuurunu* yaratacak unsurlar arasında sayar. Bu bakış açısı sanatçının şiir, hikâye ve romanlarında Bergson'un süreklilik kavramıyla benzerlik gösteren bir “zaman” algısının doğmasına olanak sağlar.

Batı'nın Rönesans, Reform hareketleri sonucunda “modern” olması karşısında kendini yenileme amacıyla ıslahatlar gerçekleştiren Osmanlı yönetici ve aydınları toplumun gelenekle bağlarının zayıflamasına, eski-yeni arasında sıkışmış düalist bir zihniyetin doğmasına neden olmuştur. “Eşik” kavramı diye adlandırılabilir bu durumu Tanpınar –diğer eserlerinden farklı olarak- Saatleri Ayarlama Enstitüsü adlı romanda ironik bir biçimde irdeler.

Bu çalışmada genel anlamda “eşik” kavramından yola çıkılarak Saatleri Ayarlama Enstitüsü adlı romanın yoğun imgelerle örülmüş yapısı çözümlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hamdi Tanpınar, Saatleri Ayarlama Enstitüsü, eşik kavramı.

ABSTRACT

Tanpınar who had been named by Mehmet Kaplan as “a cultural nationalist” counts history, arts and traditions as creative elements of continuity of community. This perspective, in Tanpınar's poetries, stories and

novels, provides possibility of time sense that is similar to continuity concept of Bergson.

Against of western modernization thanks to Rebirth and Reform Movements Ottoman had carried out reforms for self-renovation. After reforms, Ottoman administrators and intellectuals had become away to traditions and that caused a dualist mentality which is squeezed between new and old. This situation can be explained as “The Threshold”. Unlike his other works, in his “Saatleri Ayarlama Enstitüsü” novel, Tanpınar examines this situation ironically.

In this work, generally, by starting over “The Threshold” concept we try to examine the structure of Saatleri Ayarlama Enstitüsü novel which is based on intense symbolic structure.

Keywords: Ahmet Hamdi Tanpınar, Saatleri Ayarlama Enstitüsü, the threshold concept.

“Dünyada bilgiden daha aziz ne var; bilgisiz denmesi, insan için ağır hakarettir. Ömrünü tecrübeyle geçirmiş, bilgili kişi, ne der, dinle: Bilgisiz başköşede yer bulursa, başköşe eşik ve eşik de başköşe sayılır. Eğer bilgeye eşikte bir yer rastlarsa, o eşik başköşeden daha iyi ve yüksek olur. Bütün bu saygı yalnızca bilgi içindir; dünyada yeri gerek başköşe, gerek eşik olsun.”

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig

GİRİŞ

“Eşik” Türkçe Sözlükte¹ 1. Kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak. 2. Kapı ağzında basamağın konulabileceği yer. 3. (mec.) başlangıç yeri, başlangıç noktası, yakını. .. anlamlarına gelir. Türk kültüründe ise eşik, ev iyesinin bulunduğu yer, makamdır. Kutsal bir anlam yüklediği için eşige basılmaz. Divan edebiyatında *sevgilinin eşiğinden söz edilir. Aşık daima bu asitanda yüz suyu ve gözyaşı döker; oraya erişebilmek, yüz sürebilmek için yalvarır durur. Bu, onun en büyük arzusudur*². Kutadgu Bilig’de “Eğer bilgeye

* Yrd. Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen –Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Karacaoğlan Yerleşkesi 80000 Osmaniye. (Tlf.) 0 328 825 18 18, semaozher@yahoo.com

¹ Türkçe Sözlük, (Haz. Şükrü Haluk Akalın...), Ankara 2011, s.824.

² İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara 1995, s.51.

eşikte bir yer rastlarsa, o eşik baş köşeden daha iyi ve yüksek olur.”³ denilmekle eşik kavramına yer verilir.

Bu bilgilerden edinilecek genel bir çıkarımla “eşik”ten söz edilirken bu kavramın bir iç-dış ayrımını; belli bir yeri, bekleyiş halini, kutsiyeti imlediği dikkati çeker. Kutadgu Bilig’de eşik sözcüğünün bilgi ile birlikte anılması ve “başköşe”nin karşıtı olarak görülmesi “eşik”e statü anlamında “başköşe”dekinden daha az değerli olma anlamını ekler.

Mikhail Bakhtin, “Romanda Zaman ve Kronotop Biçimlerine İlişkin Sonuç Niteliğinde Kamılar” adlı makalesinde “edebiyatta sanatsal olarak ifade edilen zamansal ve uzamsal ilişkilerin için bağlantılılığına kronotop (zaman-uzam)” adını vererek⁴ “eşik kronotopu”nun büyük ölçüde duygu ve değer yüklü bir zaman-uzam olduğunu söyler. “Bu zaman-uzam karşılaşma motifleriyle ilişkilendirilebilir, ama en temel örneğine, yaşamdaki bir dönüm noktası ve kopuş kronotopu olarak rastlarız.”⁵ der.

Tanpınar’ın tespitiyle Modern Türk edebiyatı bir medeniyet kriziyle başlar. “1826 Yeniçerilerin kaldırılmasıyla başlayan; 1839 Tanzimat Fermanı, 1876 I. Meşrutiyet, 1908 II. Meşrutiyet ile devam eden kriz 1923 Cumhuriyetin ilanı, Ankara’nın başkent oluşu, Atatürk inkılapları ile devam eder. bunlar arasında imparatorluğun dağılması, lâisizm ve halkçılığın devlet programlarında yer alması, kadın hürriyeti gibi olayları da saymak gerekir. Modern Türk edebiyatı bütün bu olay ve (Medeniyetçilik, İslâmcılık, Türkçülük) ideolojilerinin etkisi altında kalmıştır.”⁶ Osmanlı’nın yüz yıl içerisinde yaşadığı bu büyük değişim geleneğin yer yer bozulup çözülmesine neden olmuştur. Tanpınar’ın özellikle aydın sınıfı merkez alarak hikâye ve romanlarında irdelediği bu kültürel çözülmenin yarattığı “eşikte olma” hali, hem eşik sözcüğünün ifade ettiği anlamlarla hem de Bakhtin’in “eşik kronotopu” ile örtüşür.

³ Kutadgu Bilig, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), İstanbul 2006 s.131-133.

⁴ Mikhail Bakhtin, *Karnavaldan Romana Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar*, İstanbul 2001, s.315.

⁵ Mikhail Bakhtin, *Karnavaldan Romana Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar*, s.322.

⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul 2007, s.104.

“Eşik” olarak nitelendirilen *sosyal anlamda Türk insanının Tanzimat’tan sonra yaşadığı trajedi*⁷ biçiminde özetlenebilecek bu durum Tanpınar’ın hikâye ve romanlarında sıkça görülen bir problem olmakla beraber Saatleri Ayarlama Enstitüsü⁸ adlı romanda diğerlerinden farklı olarak ironik bir biçimde ele alınmıştır. “Olan ile olması-gerek” karşıtlığını belirgin kılan bu tutum, “eşik” kavramının “iç-dış” ayrımından kaynaklanan düalist yapıyla ilintilidir. Yoğun simgesel bir dilin kullanıldığı roman çözümlenirken aydın sınıfın içinde bulunduğu kriz durumu “iç-dış”, “gelenek-modernleşme” gibi ikili kavramlarla açıklanmaya çalışılacaktır.

“(Muaddel saatler) Ne kadar bize benziyor... Tıpkı bizim hayatımız!”

Muvakkit Nuri Efendi

Türk Modernleşmesinin Gelenek ve Gelecek Arasında Sallanan Aydını/ “Muaddel Saatler”:

Berna Moran, Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nü “iki uygarlık arasında bocalayan toplumumuzun yanlış tutumlarını, davranışlarını, saçmalıklarını alaya alan, eleştirel bir roman”ı olarak kabul ederken “Hayri İrdal’ın çocukluğu Abdülhamit döneminde geçer, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini de yaşamıştır. Böylece eleştirilerin son elli yıllık Türk toplumuna yöneltilmiş olması gerekir” demekle Osmanlı’nın Batı’yla tanışma ve Batı’yı yakalama amacını taşıyan modernleşme sürecini romanın merkezine yerleştirmiş olur. Söz konusu süreç, Türk toplumuna “aydın” sorunsalını da beraberinde getirmiştir. Rönesans, Reform hareketlerinin sonucu olarak pozitivist düşünceyi geliştirerek “modern olma”yı gerçekleştiren Batı’nın bu yönü Osmanlı devlet adamlarınca göz ardı edilmiş; eskiyi reddetme ve yeni olanı alma yanlılığına düşülmüştür. Oysa *modernlik bir süreç işidir. Bu nedenle modern olmak bir unutmama olduğu kadar bir hatırlamadır da.*⁹ Tanpınar, ‘Tarih, sanat eserleri, gelenekler, hepsi cemiyetin süreklilik şuurudur.’¹⁰ diyerek toplumun geleceğe taşınmak için tarih ve geleneğe duyduğu lüzuma dikkati çekmiştir. Topluma yön verecek aydınlar da tarih ve gelenek algısına sahip, farkındalık düzeyi yüksek kişilerden

⁷ Abdullah Uçman, “Sahnenin İçindekiler ve Dışındakiler” *Toplumbilim Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*, S: 20, Ağustos 2006, s.86.

⁸ Makalede Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul 2000 basımı kullanılmıştır.

⁹ Besim F. Dellaloğlu, *Ahmet Hamdi Tanpınar Modernleşmenin Zihniyet Dünyası Bir Tanpınar Fetişizmi*, İstanbul 2012, s.171.

¹⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, İstanbul 1996, s.22.

oluşmalıdır. 'Ağaç güneşte serpilir, fakat toprağın derinliklerindeki kökü ile beslenir. İnsanoğlu kendi ferdiyetini bile ancak içinde yaşadığı cemiyetle idrak eder.'¹¹ Öyleyse aydın, kendini bilmek/ben olmak için yaşadığı toplumun değerlerini, iç dinamiklerini bilmek durumundadır. 'İçinde yaşadığı cemiyetle' 'kendi ferdiyetini' idrak etmeyenler "öteki"nin değerlerini benimsemek durumunda kalacaklardır. O takdirde aydın, bir saatin sarkacı gibi "arada" sallanmaya yazgılı olacaktır.

"Başlangıç" kavramı bir öncelik ve/veya üstünlük fikriyle bağlantılıdır. Bir başlangıcın saptanması bunu izleyen bir niyetin saptanmasını da içerir.¹² Saatleri Ayarlama Enstitüsü 'Beni tanıyanlar, öyle okuma yazma işleriyle büyük bir ilgim olmadığını bilirler.'(s.9) cümlesiyle başlar. Yazarın bilgilenmeye ilgisiz kalmış olmayı başlangıç noktası kabul etmesi eleştiri konusu olan Türk aydın sınıfının en büyük eksiğinin bu olduğuna dikkati çeker. Bilgi ve bilgiyi eşiğin içerisinde tutan Kutadgu Bilig'deki zihniyet burada tam tersine dönmüştür. Bilgiyi dışlayan aydın, bilgelik niteliğini kaybettiği için günübürlük koşturmacaların körleştirdiği bir zihniyetle yaşamaya başlamıştır. Romanın başkişisi Hayri İrdal, Halit Ayaracı'yı tanımadan evvelki hayatından bahsederken "insanlara faydalı olmaktan hiç bahsetme"miştir.(s.14) Osmanlı ordusu Trablusgarp'tan sonra Balkan Savaşlarında bir kez daha ateş çemberinden geçerken 1912 yılının Hayri İrdal'ın hayatının en ıstıraplı yıllarından biri olmasının nedeni(s.59) Nuri Efendinin ölümüyle işsiz kalmasıdır. Aydın'ın sahip olması gereken en önemli niteliği bilgi bilmeyi yitirisi, romanda şu ana kadar dikkat çekilmemiş olan Seyit Lûtfullah'ın kaldığı medrese binasının anlatımıyla eleştirilir:

"Bu medrese artığı kadar insana her parçası ayrı ayrı dikkatlerle, emeklerle hazırlanmış hissini bırakan pek az yer gördüm. Birinci Mahmut zamanında küçücük camii ile beraber yapıldığı söylenen bu bina sanki bugünkü hâlini alabilmek için, daha mimarın içinden çıktığı gündün itibaren ve çok muntazam bir plâna göre yavaş yavaş yıkılmağa başlamıştı. Avlunun döşeme taşları ya kırılmış, yahut da ortasında alabildiğine büyüyen çınar tarafından sökülüştü. Üç tarafındaki hücrelerin hemen hepsi –Seyit Lûtfullah'ın yattığı oda müstesna- kimi yarı yarıya, kimi büsbütün yıkılmıştı. Avlunun sol tarafında bulunan küçücük camiden sadece minarenin kapısı ile dört basamağı ayakta duruyordu. Onun yanbaşındaki şirin mezarlık –içinde gene bu devre ait kalbur üstü dört beş kişi, cami ve medreseyi yaptıran Kahvecibaşı ile beraber yatıyorlardı- ayakta duran parmaklığı ile sokaktan ancak ayrılıyordu.

¹¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, s.47.

¹² Edward W. Said, *Başlangıçlar Niyet Yöntem*, İstanbul 2009, s.22.

Medresenin bütün avlusu, mezarlık, camiin arsası olması lâzım gelen yer, her taraf kendi kendine bitmiş otlar ve ağaçlarla dolu idi. Bu ağaçlar içinde, devrilmiş sütunların altından fıskıran dal budak salanlar bile vardı."(s.49)

Çağın ihtiyaçlarına uygun bilgiyle donanması gereken medreseler kendi kaderlerine terk edilirken mezarlıkların da aynı terk edilmişliği yaşamaları toplumun dini inançlarında da büyük bir çözülme yaşadığını imler. Oysa Türk kültüründe mezarlıklar şehrin içine ya da yol kenarlarına yapılmak suretiyle ölümün daima yaşamın içinde var olduğuna dikkat çekilir. Böylece insanın kendini sorgulamasına ortam hazırlanır. Medrese binasının romanda böylesine ayrıntılı anlatımı Osmanlı'nın son dönemdeki ilim seviyesinin göstergesidir. Tanpınar, bu durumu okuma yazma işleri ile arası pek iyi olmayan kahramanına hiç yaşamamış biri hakkında kitap yazdırmakla ironik biçime dönüştürür. Batı pozitif bilimlerin ışığında sanayi ve teknolojiye gelişirken bilgiyi ve bilgi üretme mekânlarını yaşamından çıkaran aydın, Şark'ın dini ve mistik anlatılarını okuyacaktır:

"Hattâ bütün mütalâaların, çocukluğumda okuduğum Jul Vern ve Nik Karter hikâyelerini ortadan çıkarırsanız, Arapça ve Farsça kelimelerini atlaya atlaya gözden geçirdiğim birkaç tarih kitabıyla, Tüinâme, binbir Gece, Ebu Ali Sina hikâyeleri gibi eserlerden ibarettir."(s.9)

Hayri İrdal, Enstitü kurulmadan evvel çocukların ders kitaplarına zaman zaman göz atmış; "Edirnekapı veya Şehzadebaşı kahvelerinde gazeteleri hatme mecbur kaldığı zamanlarda ufak tefek tefrika parçaları ve makaleleri"; tedavi sırasında Doktor Ramiz'in psikanalize dair neşrettiği etütleri "bir satırını bile atlamadan" okumuştur.(s.9) Çocukluğunda babası Hayri İrdal'ın Arapça gramer ile okuldaki ders kitaplarını okumasına **izin verir** yalnızca.(s.10) Yazar, kitap okumayan aydınlara *Şeyh Ahmet Zamani ve Eseri (H. İrdal), küçük baldızının kocasının yazdığı "Lodos Rüzgarlarının Kozmik Saat Ayarları Üzerindeki Tesiri", Doktor Ramiz'in Saat ve Psikanalizm, Saat Karakterolojisinde İrdal Metodu, Halit Ayaracı'nın Sosyal Monizm ve Saat, Saniye ve Sosyete* gibi kitaplar yazdırmakla aydın sınıfını eleştirir.

Aydın'ın tarihten ve toplumdaki uzak bir yaşam sürmesi gelenekle arasındaki bağları gevşetmiştir. Kendi modernitesini yaratamayan Osmanlı münevveri, ıslahat çalışmalarının sonunda istediği sıçramayı yakalayamamıştır. Romanda modernleşme çabalarının toplumsal yapı ile uyumsuzluğu elbise hikâyesi ile anlatılır. Yazar önce eski eşyalarımızın bizden bir parça olduğunu söyler. Yeni elbise giyen adamı az çok benliğinin dışına çıkmışa benzetir. Eski elbiselerine bakarak birinin kişiliğini görmek mümkündür. 'Evimize gelen eski hizmetçimize eski elbiselerimizi vermek bununla ilgilidir.' der yazar. "Bizi hiç tanımayan bu insan birdenbire elbisemizin içine girdiği, kunduramızla yürüdüğü için, âdeta onun gizli zoru ile bize yaklaşır, farkında olmadan bizim –

itiyat ve düşüncelerimizi benimser.”(s.18) Eşya üzerine bu uzun anlatımın ardından yazar Türlü Meslekler Bankası Müdürü Cemal Beyin ve Halit Ayarcı'nın kendisine hediye ettiği birer kat eski elbiseden söz eder. *Yeni elbise giymek, “kendinden uzaklaşmak, ona bir değişikliğin arasından bakmak ihtiyacı, yahut ‘Ben artık bir başkasıyım!’ diyebilmek saadeti.”*(s.18) Yazarın elbiseler üzerine yaptığı bu uzun anlatım, Islahat çabalarının neden olduğu üstyapı değişikliklerinin toplumla uyuşmaması ve aydınının “öteki”ne dönüşmesi olsa gerek. Daha sonra Hayri İrdal, *“Yama parçaları birbirini tutmaz bir elbiseyle dolaşıyordum.”*(s.176) diyecektir.

Tanpınar'ın “yamalı bir elbise”ye benzettiği Osmanlı modernleşmesi hikâyesi anlatılan saatler ile metaforik bir anlama bürünür. Romanda hikâyesi uzun uzun anlatılan dört farklı saatten söz edilir. Toplumun ve aydınının Batı karşısında bulunduğu konumla doğrudan örtüşen bu saatlerden ilki “**Mübarek**”tir:

“Kendi halinde, hiç kimsenin işine karışmadan, kervanını kaybetmiş bir yekpâre gibi başı boş, dalgın dalgın bir yürüyüşü” vardı. Hangi takvimle hareket eder, hangi senenin peşinde koşar, neleri beklemek için birdenbire günlerce durur, sonra ağır, tok, etrafi dolduran sesiyle hangi gizli ve mühim vakayı birdenbire ilan ederdi? Bunu hiç bilmezdik. Çünkü bu bağımsız saat ne ayar, ne ıslah ve tamir kabul ederdi. O başını almış giden, insanlardan tecerrüt halinde yaşayan hususî bir zamandı.”(s.29)

İkincisi masa saatidir:

“Bu saat birincisi gibi dini veya uhrevi değildi. Tam aksine olarak lâik bir saatti. Hususi zembereği kurulunca saat başlarında o zamanın çok moda olan bir türküsünü çalardı.”(s.30)

Üçüncüsü babasının “koyun saati”dir, *“pusulalı, kiblenümalı, takvimli, alaturka ve alafranga, mevcut ve gayrimevcut bütün zamanları sayan acayip bir saatti bu.”*(s.30) (Bu, sadece saat ustası Nuri Efendi tarafından kurulan bir saattir. Sık sık da bozulur.)

Dördüncüsü “Muaddel” adı verilen Muvakkit Nuri Efendinin tamir ettiği saatlerdir. *“Çünkü bu saatlerde zemberek, tulumba, çarklar her biri ayrı fabrikalardan, ayrı işçiliklerden gelmiş olurdu. Bu cinsten bir saati eline alıp da evirip çevirirken, ‘Ne kadar bize benziyor... Tıpkı bizim hayatımız!’ derdi.*(s.34)

Tanpınar'ın üzerinde uzun uzun durduğu daha önce dikkat çekilmeyen bu saatlerin hikâyesi modernleşme sürecinde Türk aydınınının geliştirdiği tutumla şu şekilde ilintilendirilebilir:

	Mübarek (1. Saat)	Masa Saati (2. Saat)	Koyun Saati (3. Saat)	Muaddel (4. Saat)
Saatin Nitelikleri	Dini, uhrevi, hususi bir zaman sahibi	Lâik, modayı takip eden	“pusulalı, kiblenümalı, takvimli, alaturka ve alafranga, mevcut ve gayrimevcut bütün zamanlara sahip	Bütün parçaları ayrı yerlerden alınma
Saatın görüntü seviyesi	Seyit Lûtfullah, Abdüsselam Bey, Aristidi Efendi	Halit Ayarcı, Dr. Ramiz, Hayri İrdal Selma, Pakize...	Muvakkit Nuri Efendi, Ahmet	Nuri Efendi ve Ahmet haricindekilerin tamamı
Saatleri temsil kurumları	Kıraathane, simya deneyleri Andronikos Kayser'in hazinesini arama teşebbüsleri	Saatleri Ayarlama Enstitüsü, İspritizma Cemiyeti, Psikanaliz Cemiyeti Saat Sevenler Cemiyeti Tüm Meslekler Bankası	Atölye, okul	3.saatin haricindekilerin tamamı

“Mübarek”in temsil ettiği zamanın kişiler düzeyindeki görüntü seviyesi, dini/uhrevi havayı Şark kültürünün yaşama biçimiyle birlikte daha canlı biçimde sürdürürler. **Tanzimat'ta Abdüsselam Bey** yirmi otuz odalı konakta yaşarken Hürriyetten sonra konakta sadece 37 kişi kalmıştır. (s.41) **Seyit Lûtfullah** ne söylediği gibi Medinelî ne de seyittir. (s.42) *Karısının ölümü*

üzerine her şeyi bırakarak seyahate çıkmış, ancak Meşrutiyet'ten iki yıl evvel, İstanbul'a dönmüş, o yıkık medrese odasına yerleşmişti. Fakat bu dönen Seyit Lûtfullah gözlerinden biri akmış, ağzı hafifçe çarpılmış, bütün vücudu büyük hareketlerine zarar vermeyen, fakat onları bir türlü serbest de bırakmayan, ... bir tik kaplamıştı. (s.43) “Benim gördüğüm zamanlarda, insandan ziyade peşinden koştuğu defineleri bekleyen bir ecinniye benziyordu.” (s.43) Seyit Lûtfullah Andronikos Kayser'in hazinesine ulaşmak için ruhlarla ilişki kurmanın; Aristidi Efendi ise bir eczacı olarak laboratuvarında bilimsel deneyler yapmak yerine civadan altın yapmanın yollarını arar. Bu niteliklere sahip kişilerin toplanma yeri olarak kiraathaneler gösterilebilir. Romanda geniş yer verilen kiraathane ve içindekiler eşikte yaşarlar:

“Hayat, kendi şeklini yaratmazsa böyle olur. bu kahve hakkında sizi dinlerken ben, çoğunu tanıdığım bu insanları hep bir çeşit aralıkta yaşıyorlarmış gibi düşündüm. İsterseniz onlara kapının dışında kalanlar da diyebiliriz. Muasır zamana girememiş olmanın şaşkınlığı içinde yarı ciddi, yarı şaka, tembel bir hayat! Öyle bir mazi falanla pek alâkası olmasa gerek! ... buradaki hayat, asıl kapının dışında bir hayattı. Ve onu yaşayanlar, o şekilde, yani hiç içeriye girmeyi düşünmeden, yahut da bir ayakları daima eşikte, yaşıyorlardı.” (s.133-134)

2. Saatin temsil ettiği aydınların ortak özelliği Batı'dan aldıkları bilgi üretme, kurumlar etrafında birleşme, teşebbüs ruhu ile hareket etme, kendine güven gibi kavram ve davranış kalıplarını özümseyememiş olmalarıdır. Eşikte olma halini en derinden yaşayan 2. Saatin temsilcileri bu kavramının getirdiği düalizmi daha derinden hissediler. Romandaki iç-dış, gelenek-modern gibi görülen ikili yapı modernleşme süreci sonunda toplumun “modern olma”yı gerçekleştirmesi ile ortaya çıkması gereken “önce-sonra” ayrımına göndermedir. Modern öncesi toplumlar zaman-uzam içindeki toplumsal bağları istikrarlı kılmada düzenleyici araç olarak **akrabalık ilişkilerini**; modern dönemde ise toplumsal bağları istikrarlı kılma aracı olarak **dostluk ya da cinsel yakınlıkla ilgili kişisel ilişkileri**; modern öncesinde tanıdık bir ortam sağlayan bir yer olarak **yerel topluluk**; modern dönemde belirsiz zaman-uzam aralıklarındaki ilişkileri istikrarlı kılma yolu olarak **soyut sistemler**; modern öncesinde insan yaşamının ve doğanın tanrısal bir yorumunu sağlayan inanç ve ritüel uygulama tarzları olarak **dinsel kozmolojiler**; modern dönemde geçmiş ile geleceği bağlantılandırma tarzı olarak karşı-olgusal, **geleceğe-yönelik düşünce** yer alır.¹³ 2. Saatin temsilcilerinde modern dönemde toplumsal bağları istikrarlı kılma aracı olarak kurulması gereken ‘dostluk ya da cinsel yakınlıkla ilgili kişisel ilişkileri’in modern öncesi dönemdeki gibi ‘akrabalık ilişkileri’

¹³ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, İstanbul 2004, s.103.

biçiminde sürdürüldüğü görülecektir. Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde çalışanların tamamı Halit Ayaracı ile Hayri İrdal'ın akraba ve arkadaş çevresindedir. Modern dönemde belirsiz zaman-uzam aralıklarındaki ilişkileri istikrarlı kılma yolu olarak görülen soyut sistemlerin yerini ise şehirdeki ayarsız saatleri ayarlamak için kurulan gerçekte ise hiçbir önemli işi olmayan Saatleri Ayarlama Enstitüsü; medyumluk ve ruh çağırma seansları düzenleyen İspritizma Cemiyeti ile Dr. Ramiz'in konferans vermesi için kapısı sadece iki kez açılmış olan Psikanaliz Cemiyeti gibi kurumlar alır. İşlevsellikten uzak bu kurumlar ile Tanpınar, Türk aydınında eksik olan teşebbüs fikrini vurgular. Romanda bu düşünceleri yazar Halit Ayaracı'ya söyler. Ona göre Türk aydını teşebbüs fikrinden mahrum, idealist, ama realiteyi görmüyor:

“Siz teşebbüs fikrinden mahrumsunuz. Sonra idealistsiniz. Realiteyi görmüyorsunuz... Hülâsa eski adamsınız... Biraz realist olsanız bir parça, ufak bir miktarda, her şey değişirdi.” (s.220) “Realist olmak hiç de hakikati olduğu gibi görmek değildir. Belki onunla en faydalı şekilde münasebetimizi tâyin etmektir... Newton başına düşen elmayı, elma olmak haysiyetiyle mütalâa etseydi belki çürümüş diye atabilirdi. Fakat o böyle yapmadı. Şu elmadan nasıl istifade edebilirim? diye kendine sordu. Azamî istifadem ne olabilir? (s.221) dedi.

Modern öncesinde insan yaşamının ve doğanın tanrısal bir yorumunu sağlayan inanç ve ritüel uygulama tarzları olarak dinsel kozmolojiler bu dönemde kalması gerekirken Osmanlı modernleşmesinde varlığını devam ettirmiştir. Şarkın hurafelere olan inancı Hayri İrdal'ların;

“Duvarlardaki küçük büyük yazı levhaları, yerdeki hasırlar, onların serin ve rutubetli kokusuyla oda ve merdiven kapılarındaki kalın perdelerle beraber evimize küçük bir mescit hâli veren bu saat babama dedesinden miras kalmıştı.” (s.26) “konsolun üzerindeki deve kuşu yumurtası, tavana asılı Mekke süpürgeleri ve kapı perdeleri” (s.27) ile bir mescit görünüşü kazanan evi ile eleştirilir. Tanpınar aynı tutumu İspritizma Cemiyetinin faaliyetleri arasında ayrıntılı olarak yer vererek eleştiriye devam eder.

Aydınlar, bir toplumun yaratıcı azınlığıdır. Yaratıcı azınlığını kaybeden toplum yaratıcılığını yitirerek güçlü odak noktalarının etki alanına girmiş olur.¹⁴ Eşikteki aydının en büyük sorunu belki de kendisi olamamaktır. Bu nedenle de en önemli vasfı olan “yaratıcılık”ı yitirmiştir. Yazar, Doktor Ramiz tipiyle öz yurdunda yabancı memlekete özlemlerle bakan Türk aydınına eleştirir. Doktor Ramiz “Memlekette hiçbir şeyi beğenmiyordu. Zihniyet eskiydi. Kendisi gibi, benim gibi(!) gençlere kâfi derecede yer ve imkân verilmiyordu. Sadece ikimizin

¹⁴ Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi*, İstanbul 2008, s. 53.

vaziyetini mütalaa etmek bunu anlamağa yeterdi.”(s.102) Doktor Ramiz ve Hayri İrdal “*Viyana’ya ve Alman memleketlerine*” dair konuşurken (Hayri İrdal’ın yurt dışına gittiğinden de hiç söz edilmemiştir oysa!)“*Oraların intizamına, hayatın rahatlığına beraberce hasret çek(erler).*”(s.102) Batı’da eğitim gördüğü halde Batı’nın sentezci bakış açısını kavrayamamış Dr. Ramiz tiplemesi ile yazar alay eder:

“Psikanaliz çıktığından beri hemen herkes az çok hastadır.”(s.107) “Okumuş olsanız bir şey mi çıkardı sanıyorsunuz? Psikanaliz bilmedikten sonra, hepsi bir...”(s.115) “Sizden hastalığınıza daha uygun rüyalar görmenizi istiyorum. Anladınız mı? Bütün gayretinizi sarf edip öyle rüyalar görmeye çalışın!”(s.116) “Size bu hafta görmeniz lâzım gelen rüyaların listesini veriyorum.”(s.117) “Doktor Ramiz bize ait şeyleri çok severdi, fakat güçlükle, sanki birkaç senelik bir gurbetten değil de iki ayrı hayatın arasındaki boşluktan gibi hatırlardı. Tabirnameleri, ‘Öyle ya öyle ya!’ diye hatırladı ve derhal başını sallamağa başladı:...”(s.120) Doktor Ramiz’in Hayri İrdal’dan ısmarlama rüya görmesini istemesi çok “abes”tir. Çünkü Gaston Bachelard’ın söylemiyle “Öğretilmiş düşüncelerle düş kurulmaz.”¹⁵

3. saatin özelliği mevcut ve gayri mevcut bütün zamanlara sahip oluşudur. Bu, Bergson felsefesinin etkisini taşıyan Tanpınar’daki süreklilik kavramıyla açıklanabilir. *Bergson’da süreklilik, bir dizi kesikli anların üst üste tekrarlanması değildir. Bir yandan, arkadan gelen an, öncekinin bellek tortusunu içerir. Öte yandan da iki an, birisi ortaya çıktığında öteki bütünüyle yok olmadığı için büzüşüp birbirine karışır. Bu nedenle, Bergson, iki belleğin olduğunu belirtir: anımsayıcı bellekle (recollection memory) daraltıcı bellek (contraction memory). Bu durumda şimdi her ortaya çıkışında ikiye ayrılır. Bir parçası geçmişe, öteki parçası da geleceğe dönüktür...Hatırlama bu koşullar altında daha da önem kazanır. Çünkü, hatırlama, süreklilikten başka bir yerde saklanamaz.*¹⁶ Mazi ve gelecek fikirlerini öne çıkaran süreklilik düşüncesi kişiler düzleminde Muvakkit Nuri Efendi (geçmiş), Hayri İrdal’ın oğlu Ahmet (gelecek) ve kızı Zehra (gelecek) ile görüntü kazanır.

Nuri Efendi tamir ettiği saatleri çevresindekilere hediye ederdi. “Böylece Nuri Efendi’nin sayesinde zamanına tekrar sahip olan insan... seviniirdi.”(s.34) Nuri Efendi Meşrutiyet’in ilanından sonra *ayarsız saatler görme korkusuyla sokağa çıkmaz*. Romanın geneline hâkim olan bu simgesel anlatımlar Nuri Efendi’nin roman kurgusundaki işlevini örtülü biçimde vermiştir: Nuri Efendi

¹⁵ Gaston Bachelard, *Düşlemenin Poetikası*, İstanbul 2012, s.201.

¹⁶ H. Bülent Kahraman, “Yitirilmemiş Zamanın Ardında: Ahmet Hamdi Tanpınar ve Muhafazakâr Modernliğin Estetik Düzlemi”, Bir Gül Bu Karanlıkta Tanpınar Üzerine Yazılar, İstanbul 2008, s.623.

“mazi”dir. Maziyi kaybedenler parmaklık hikâyesinde olduğu gibi *yekpâre, geniş bir an’a* ulaşmak için gerekli olan terkip imkânını kaybedeceklerdir. Romanda an’ı yakalamak adına mazi ile bütünlük kuramamış Türk aydınının içinde bulunduğu durum, bir medreseden sökülen parmaklık hikâyesi ile anlatılır: Şehrin ortasında yapılan apartmanları görünce mahalle sakinleri eski medrese binasını istemezler. Çünkü modernleşme(meye)n Türk aydını artık “*modern adamı, modern mimariyi, modern konforu seviyor.*”(s.58) Ayrıca “*Modern hayat ölüm düşüncesinden uzaklaşmayı emreder!*”(s.58) Bu sebeple bina yıkılırken Hayri İrdal da binanın parmaklığını satar. Şimdi pişmandır “*Kendi mazime ... ihanet etmiştim.*”(s.56) der. Yıllar sonra parmaklığı satın alan ve Villa Saat’in verandasına koyduran Hayri İrdal “*Bu parmaklığın yıldız benekli, lâle motifleri arasından doğrudan doğruya mazime, o kadar ihtiyaç ve yoksulluk içinde; fakat o kadar rüyalı ve ümitli geçen çocukluk günlerime bakar gibi oluyorum...*”(s.55) diye düşünür.

Yekpâre, geniş bir an’ın gelecek/âti ayağını Ahmet ve Zehra oluşturur. Halit Ayaracı Enstitü binasını yapma görevini Hayri İrdal’a verince oğlu Ahmet okulun tatile girmesi üzerine babasına yardıma gelir. Ahmet’in teklif ettiği proje “*zemberek, tulumba, çarklar her biri ayrı fabrikalardan, ayrı işçiliklerden*”(s.34) oluşan Nuri Efendi’nin, “*Ne kadar bize benziyor... Tıpkı bizim hayatımız!*” dediği “muaddel saatler”e benzetilen Türk modernleş(eme)mesi sorunsalına bir reçete, çözüm yoludur:

“... akreple yelkovanın teşkil edecekleri perdenin iki dil’inin iniş zaviyelerini tanzim etmek için baba oğul saatlerce elimizde birer saat, ayar değiştirerek en münasip açıklığı aradık. Bu açının hem ilk bakışta göze batmayacak, hem de görür görmez tabii bir şey gibi kabul edilmeyecek şekilde olması lâzımdı. İnsanı birkaç dakika olsun düşündürmeli, hattâ **kapıdan acele geçen yolcu, birdenbire işin gayri tabiiğini hatırlayarak geriye dönmeli** ve kapının beyaz mermerden pervazlarına kakılmış büyük tunçtan rakamlara bakmağa mecbur olmalıydı. Hiç olmazsa, ‘**Aman çıkarken şuna bir iyi dikkat edeyim!**’ diye kendi kendine söylenmeliydi... Böylece altı metre yüksekliği olan kapının giriş taşından bir buçuk metre aşağıda başlamak üzere, iki tarafın taş perdeleri birbirinden pek az farklı bir nisbetsizlikte asıl kapı boşluğunu yapacaklardı. Bu suretle sağ taraf boşluğu sol taraftan biraz daha yüksekçe olacak, fakat her iki taraf da, somaki taşın kapının perde pervazına en yakın yerde bile insan boyundan biraz yüksekte asılacaktı. Taş perdelerin kenar kıvrımları arasında akreple yelkovanın düz millerini yine işlenmiş, hatta savatlı tunç, belki de çelik ve tunç karışık kalın çubuklar verecekti. Üstünde, perdenin iki ucunun birleştiği düzlükte de yine böyle bir madenden büyük bir rakkas kalın mihveri etrafında fakat bu sefer ucu yukarıya çevrili, **durmadan sağa sola giderek ayar fikrini** temsil edecekti. Kapının üstüne koyacağımız sayvanın yapacağı gölgede yeşil somaki, beyaz mermer, kararmış tunç iyi bir renk tesiri bırakacaktı. Hiç olmazsa Ahmet böyle düşünüyordu.”(s.355-356)

Ahmet'in projesi modernleşme yolunda ilerleyecek aydına değişiklikleri hazmedebilmek için eşikte düşünmesi gerektiğini telkin eder. Rakkasın sallanması aynı zamanda Türk aydınının eşikte oluşuna göndermedir. 3. Saatin temsil kurumları çalışmayı temsil eden "atölye" (Nuri Efendi saat tamir atölyesinde sürekli çalışır) ve çalışmanın kuramsal yönünü temsil eden "okul" (Ahmet babasıyla çalışmayı reddederek yatılı okula gider.)dur. Böylece Halit Ayaracı'ya söylenen *teşebbüs fikrinden mahrum, realiteyi görmeme* durumu ortadan kalkacaktır. Hayri İrdal'ın kızı Zehra ise modern Türk aydınının istedikleri için isyan edebilecek, âsi yönünü temsil eder. Zehra'nın genç kızlık döneminde Topal İsmail ile evlendirilmek istenmesine dikkat çekilir. Zehra buna karşı çıkar. Hayri İrdal, "Zehra, benim bilmediğim, yapamadığım şeyi biliyor ve yapıyor. Haksızlığa isyan edebiliyor."(s.183) diye düşünür. Zehra haksızlık karşısında susmaz. Çünkü "modernizmin ethos'u isyankârdır."¹⁷

"Günler bir saat için eşit olabilirler, fakat bir insan için asla."
Marcel Proust

"Basma bu eşikte benim kalbim var,
Kalbim ki bir uzak hayale ağlar"
Ahmet Hamdi Tanpınar

SONUÇ

Tanpınar'ın roman ve hikâyelerinde simgesel anlatımlar yoğun bir yer tutar. Bu nedenle eserlerinin gerçek değeri -her birinin anlamı kendi içerisinde aranarak- simgesel düzeyde okumalarla ortaya konacaktır.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü adlı romanda olaylar, şehirdeki bütün saatleri -birbiriyle aynı olacak şekilde- ayarlamakla görevli bir enstitünün kurulması etrafında gelişir. Ancak simgesel düzeyde yapılan okuma sonucunda romanda sözü edilen dört farklı saatin modernleşme sürecinde gösterdiği karakteristik tutuma göre dört farklı aydın tipiyle eşleştirilebileceği görülür. "Muaddel saat" denilen bütün parçaları başka saatlerden alınarak ortaya çıkan yeni saatin ise modernleşme sürecinde yenilik adına Batı'dan alınan içselleştirilememiş yeniliklerle mazi ve geleceğin sentezinden oluşan geniş bir şimdiiyi yakalama fırsatını kaçırmış Türk aydın zümresine denk geldiği dikkati çeker. Tanpınar, modern zamanın işleri koordine edebilmek için saate olan bağımlılığını saatleri ayarlama işi için kalabalık bir personele sahip enstitü kurmakla ironik biçimde eleştirir. Çünkü Tanpınar, "yekpâre geniş bir anın" peşindedir. Geniş bir şimdiki zamanı ifade eden bu kavram kendi içinde mazi ve âtinin birleşiminden

¹⁷ Besim F. Dellaloğlu, *Ahmet Hamdi Tanpınar Modernleşmenin Zihniyet Dünyası Bir Tanpınar Fetişizmi*, s.44.

oluşur. Bu romanda Tanpınar, aydın sınıfı açısından zaman meselesine bakarak Türk aydınının sözü edilen geniş zamana *Tanzimat'tan sonraki senelerde kaybettiğimiz şey (olan) "devam ve bütünlük fikri"*¹⁸ açısından bakar ve gelenek (mazi) ile bağları gevşemiş aydının eşikte sallandığını vurgular. Romandaki zamanın Hayri İrdal'ın hatırlamaları biçiminde -akronik nitelikte- kurgulanmış olması modern zamanın tik takları arasına sıkışıp kalmaya bir tepki olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- BACHELARD, Gaston, *Düşlemenin Poetikası*, İstanbul 2012.
- BAKHTIN, Mikhail, *Karnavaladan Romana Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar*, İstanbul 2001.
- DELLALOĞLU, Besim F., *Ahmet Hamdi Tanpınar Modernleşmenin Zihniyet Dünyası Bir Tanpınar Fetişizmi*, İstanbul 2012.
- GIDDENS, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, İstanbul 2004.
- KAHRAMAN, H. Bülent, "Yitirilmemiş Zamanın Ardında: Ahmet Hamdi Tanpınar ve Muhafazakâr Modernliğin Estetik Düzlemi", Bir Gül Bu Karanlıklarda.
- KAYA, Muharrem, *Türk Halk Kültüründe Korku*, Hürriyet Gösteri, Kış (Aralık-Ocak-Şubat), S: 292, 2007-2008.
- Kutadgu Bilig, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), İstanbul 2006.
- MORAN, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, İstanbul 1994.
- PALA, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara 1995.
- SAID, Edward W., *Başlangıçlar Niyet Yöntem*, İstanbul 2009.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, İstanbul 1996.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul 2000.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul 2007.
- Türkçe Sözlük, (Haz. Şükrü Haluk Akalın...), Ankara 2011.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, *Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi*, İstanbul 2008..
- UÇMAN, Abdullah, "Sahnenin İçindekiler ve Dışındakiler" *Toplumbilim Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*, S: 20, Ağustos 2006.

¹⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, "Medeniyet Değiştirmesi ve İç İnsan", *Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*, İstanbul 2007, s.36.